

Prof. dr hab. Jan Krasicki
Instytut Filozofii
Zakład Antropologii Filozoficznej
Uniwersytet Wrocławski

Wrocław, 15.01.2019

**Recenzja z rozprawy doktorskiej mgra Tomasza Mroza *Antoniego Czechowa*
*antropologia pracy***

1. Uwagi ogólne

Rozprawa dotyczy antropologii pracy autora *Wiśniowego sadu*. Składa się ze *Wstępu*, ośmiu rozdziałów merytorycznych, *Podsumowania*, *Bibliografii* oraz *Summary*. Całość obejmuje 371 stron wydruku komputerowego czcionka Times New Roman 12, interlinia 1.5. Swój zamiar badacz wyjaśnia następująco: „Niniejsza rozprawa stanowi (...) próbę prześledzenia rozmaitych, często nieoczywistych postaci pracy pojawiających się na kartach utworów autora *Wiśniowego sadu* [*Вишневиў сад*]. Nie stosuję w rozważaniach ograniczeń czasowych lub gatunkowych: analizie będą formy dramatyczne, opowiadania, a także reportaże i epistolografia” (s. 3). Wyjaśnia także „dwuczęściową kompozycję” rozprawy, w której „pierwsza część ogranicza się do badania kategorii pracy w listach pisarza oraz w jego reportażach z podróży na Sachalin i przez Syberię. Dokładne wyjaśnienie wydzielenia tych fragmentów znajduje się w podrozdziale *Odrębność listów*. Część druga rozprawy za przedmiot przyjmuje kategorię pracy w utworach artystycznych Czechowa. Granicę pomiędzy tymi obszarami wyznacza kategoria literackości, w której funkcja estetyczna wypowiedzi (określana też czasem funkcją autoteliczną) odgrywa dominującą rolę. O ile listy są osobistą wypowiedź pisarza-człowieka i możemy doszukiwać się w nich poglądów samego Czechowa, o tyle nie da się tego powiedzieć o utworach *stricte* literackich. Do drugiej części

zdecydowałem się włączyć również *Notatniki [Записные книжки]*. Badania nad ich strukturą przeprowadzone przez Zinowija Papiernego i Aleksandra Czudakowa potwierdzają gatunkowo łączność *Notatników* z utworami prozatorskimi oraz dramatycznymi” (s. 3-4).

Zakresowo rozprawa porusza się w obrębie problematyki szeroko pojętej filozofii społecznej, antropologii filozoficznej, socjologii pracy, teologii pracy oraz filozofii pracy.

2. Ocena merytoryczna

Rozprawa stanowi próbę rekonstrukcji filozofii pracy Antoniego Czechowa. Autor podjął się ambitnego zadania albowiem jak zaznacza we *Wstępie* choć twórczość Czechowa kojarzy się z pesymizmem, podjął on próbę jej ujęcia z innej perspektywy. We *Wstępie* stawia hipotezę badawczą: „Celem rozprawy jest rozpatrzenie hipotezy, zgodnie z którą praca to zasadnicza kategoria twórczości Antoniego Czechowa, umożliwiająca całościową interpretację jego dzieła, pozwalająca odkryć immanentną hierarchię wartości, ściśle powiązaną z istotnymi dla Rosji ostatnich dwóch dekad XIX wieku prądami społecznymi i kulturowymi. Przedmiotem analizy będzie założenie, że kategoria pracy to fundament oryginalnego i odrębnego systemu filozoficznego stworzonego przez rosyjskiego pisarza, systemu, który może być kluczem do całościowej interpretacji tej twórczości” (s. 2).

Realizując zadanie badawcze ukazuje wpieryw dyskusyjność i problematyczność głównej kategorii badawczej swej rozprawy w odniesieniu do twórczości Czechowa. Następnie dokonuje przeglądu literatury oraz analizuje stan badań. Pokazuje jednocześnie jak dana epoka historyczna przyjmowała twórczość autora *Trzech sióstr* poczynając od postrzegania jego dzieła w oczach jego współczesnych (m.in. L. Tołstoj) przez myślicieli Srebrnego Wieku (S. Bułgakow, M. Bierdiajew), czasy radzieckie (np. L. Grossman) po czasy współczesne (np. z badaczy rosyjskich A. Czudakow, Z. Papiernyj; z polskich np. B. Olaszek, A. Semczuk; z zachodnich np. M. Heller, R. Pipes, E. Thompson). Badacz umiejętnie łączy przy tym analizę problemową z analizą biograficzną opartą na gruntownej analizie dziedzictwa epistolograficznego rosyjskiego prozaika i dramaturga, pokazując ścisły związek pomiędzy sferą biograficzną oraz ideową. Przekonująco dowodzi że filozofii pracy Czechowa nie sposób pojąć poza konkretnymi życiowymi decyzjami pisarza poczynając od decyzji

wyboru studiów lekarskich na Uniwersytecie Moskiewskim, praktyki lekarskiej na rosyjskiej prowincji, podróży i działalności na Syberii, Sachalinie i Kaukazie, na zaangażowaniu w wieloraką działalność „pracy u podstaw” (s. 80) kończąc.

Za wartość pracy należy uważać to że jej Autor analizę poglądów Czechowa poprzedza osadzeniem jej w głębokim i szerokim kontekście ideowym wykazując się zrozumieniem i znajomością podejmowanych problemów, przy czym, stara się - i dotyczy to nie tylko twórczości Czechowa - docierać do tekstów możliwie źródłowych nie poprzestając na opracowaniach, przyczynkarskich omówieniach itd.

Od strony antropologicznej główny problem rozprawy przedstawia badacz w rozdziale pierwszym *Będzie raj na ziemi. Praca w rosyjskich koncepcjach antropologicznych czasów Czechowa* w kontekście ideowego dziedzictwa Zachodu oraz Wschodu pokazując że na chrześcijańskim Wschodzie gdzie celem było „przebóstwienie” człowieka (*обожение*) kategoria pracy w tym znaczeniu w jakim utarło się to na Zachodzie nie miała racji bytu. Ponieważ we wschodnim kontemplatywnym chrześcijaństwie inspirowanym Ewangelią św. Jana i pragnieniem eschatologicznego Królestwa Bożego (w Rosji przedpiotrowej rzecznikami takich postaw byli m.in. Nil Sorski i Josif Wołocki), rzeczywistość ziemską miała charakter drugorzędny a naczelnym celem było zjednoczenie z Bogiem, praca, która, właściwie „stworzyła” człowieka Zachodu oraz zachodnią cywilizację, z racji odmiennych przesłanek teologicznych oraz antropologicznych nie posiadała na chrześcijańskim Wschodzie samoistnej wartości. Badacz dowodnie ukazuje skutki braku etosu pracy zarówno w Rosji przed reformami Piotra Wielkiego jak Rosji po popiotrowej, przedstawia związki pomiędzy daną konfesją religijną i teologią a antropologią pracy. Zagadnienie to omawia w szerokim kontekście ideowym duchowości oraz teologii pracy prawosławnej, protestanckiej i katolickiej. Trafna jest jego teza że choć na Rusi pracę pojmowano jako ascezę jednak w zupełnie w innym znaczeniu niż np. w etyce protestanckiej, w której praca pojęta jako asceza legła u podstaw genezy kapitalizmu i powstania społeczeństwa mieszczańskiego, u podstaw genezy społeczeństwa pracy.

Od strony analizy filozoficznej problem badawczy Autor umieszcza w kontekście zachodniej oraz rosyjskiej filozofii pracy. Z zachodniej jest to w obrębie myśli filozoficznej oraz socjologicznej 19. i 20 wieku m.in. myśl Hegla, Milla, Spencera, Marksa, Comte’a,

Simmla, Webera, Arendt. W obrębie myśli rosyjskiej kontekst badawczy stanowi myśl narodnicka (P. Ławrow, G. Uspienski, M. Michajłowski), myśl rosyjskiego *poczwiennictwa* (M. Strachow) rosyjskiego anarchizmu (M. Bakunin), rosyjskiego pozytywizmu i materializmu (D. Pisariew, M. Dobrolubow, M. Czernyszewski), rosyjskiego idealizmu, w tym, rosyjskiego renesansu religijno-filozoficznego (m.in. S. Bułgakow, D. Mereżkowski, M. Bierdiajew). Badacz pokazuje przy tym jak w losach bohaterów dzieła Czechowa Rosji ścierały się ze sobą dwa dziedzictwa: kulturowa, religijna i duchowa scheda dawnej „świętej Rusi” z nowoczesnymi ideami. Wykazuje że Czechow nie szukał wprawdzie jak np. A. Hercen, L. Tołstoj oraz F. Dostojewski, „trzeciej drogi” dla cywilizacyjnego rozwoju Rosji, lecz, zarazem, przy swojej jednoznacznej opcji prozachodniej, nie był bynajmniej ślepym „postępowcem”. Przeciwnie, świadom cywilizacyjnego wyboru Rosji ukazywał zarazem dramatyzm egzystencjalny ludzi w których wyborach ścierały się jakby dwa przeciwstawne i wrogie sobie światy: patriarchalny oraz nowoczesny; pobizantyjski oraz ten zainicjowany reformami Piotra Wielkiego i kontynuowany nieraz ślepo i bałwochwalczo przez rosyjskich zwolenników ideologii „postępu”, m.in. D. Pisariew, N. Czernyszewski etc. Więcej, przedstawia jak w konfrontacji z nową rzeczywistością społeczną oraz cywilizacyjną załamywał się nieraz ich „sens życia” (s. 287).

Z przedstawionych racji głównej wartości rozprawy należy upatrywać nie w samej rekonstrukcji filozofii pracy Czechowa lecz w pokazaniu jak nowe idee przychodzące z Zachodu oddziałują na moralne i ideowe postawy bohaterów jego dzieł, na ich moralne oraz egzystencjalne wybory. Badacz udanie pokazuje jakie skutki miał brak tradycji mieszczańskiej w Rosji oraz brak mieszczańskiego etosu pracy który w Europie zachodniej kształtował się przez stulecia i jak uniemożliwiało to formowanie się postaw i cnót właściwych dla klasy mieszczańskiej. Pokazuje dlaczego dopiero kształtujący się w Rosji kapitalizm przyjmował z tego powodu w kraju carów kształty tak wynaturzone a to, co było oczywistością w burżuazyjnej Europie nie musiało być i nie było oczywistością w „kapitalistycznej” Rosji.

Cenne jest to że w swoich wnikliwych analizach twórczości autora *Wiśniowego sadu* Autor nie zatrzymuje się na samej prezentacji jego filozofii pracy, lecz przedstawia złożony i dramatyczny obraz oddziaływania nowych procesów cywilizacyjnych na rzeczywistość

ludzką oraz społeczną formującego się nowego rosyjskiego kapitalistycznego społeczeństwa. Pokazuje zarazem jakie następstwa moralne oraz psychologiczne powodował nowy rodzący się ustrój, mający w Rosji tak „dziką twarz” (s. 321), jak wpływał na postawy egzystencjalne i moralne wybory bohaterów dzieł Czechowa, czy, raczej ich trudność a nawet niemożność. Badacz trafnie przedstawia skutki braku gradualizmu cywilizacyjnego w Rosji i dokonującego się właściwie w kilka dziesięcioleci procesu, który trwał w Europie przez kilka stuleci i miał w Rosji charakter przeskoku ze społeczeństwa właściwie feudalnego do kapitalistycznego. Ukazuje jak proces ten wpływał na tworzenie się nie tylko rosyjskiej filozofii pracy, etosu pracy i etyki pracy ale i jak skutkowało degradacją personalnych więzi, erozją konserwatywnych cnót i wartości. W tym znaczeniu przedstawia on zmaganie się w dziele autora *Wujaszka Wani* dwu modeli ustrojowych: patriarchalnego, zakorzenionego w religijnej tradycji prawosławia, zapatrzonemu w ewangeliczne eschatologiczne i soteriologiczne ideały, oraz modernizacyjnego; teocentrycznego ukierunkowanego na eschatologiczne Królestwo nie „tego świata” oraz laickiego i antropocentrycznego.

Analizy problemowe badacz zasadnie rozpoczyna od podbudowy filozoficznej oraz teologicznej za punkt wyjścia przyjmując *Fenomenologię ducha* Hegla (1807), której „figurę” dialektyki Pana i Niewolnika Marks nazywał opisem „genezy i istoty samego procesu pracy”. Swoje rozważania umieszcza także w kontekście najbardziej wpływowej w dziejach filozofii pracy K. Marksa, podkreślając za Marksem że praca odegrała zasadniczą rolę w procesie antropogenezy. Jednocześnie jego analizy nie są pozbawione poznawczego krytycyzmu. Wskazując na pracę jako źródło uczłowieczenia istoty ludzkiej badacz jednocześnie dezawuuje jej charakter odczłowieczający, alienujący byt ludzki z jego własnej istoty.

Zaprezentowane w rozdziale pierwszym *Będzie raj na ziemi. Praca w rosyjskich koncepcjach antropologicznych czasów Czechowa* kontekstowe i szerokie ukazanie problemu filozofii pracy w biografii oraz twórczości Czechowa wydaje się jak najbardziej zasadne, pokazuje ono bowiem że refleksja nad pracą autora *Wiśniowego sadu* nie kształtowała się w kulturowej, religijnej, ekonomicznej oraz społecznej „próżni”. Jest przy tym oczywiste, że tego szerokiego i głębokiego kontekstu ideowego badacz nie wprowadza dla niego samego lecz w celu głębszego zrozumienia postaw i zachowań bohaterów rosyjskiego pisarza, który, choć nie stworzył *explicite* wypowiedzianej filozofii pracy, niemniej, który, w swoich

opowiadaniach i dramatach zawarł jedną z najgłębszych analiz wpływu fenomenu pracy na formowanie się relacji oraz stosunków międzyludzkich.

Za wartość rozprawy należy uznać to że w twórczości Czechowa badacza zajmuje nie tyle sama filozofia pracy pisarza, ani też jego wizja człowieka sama w sobie lecz dialektyczne związki pomiędzy jednym i drugim fenomenem. Cenne jest że uwaga badacza koncentruje się nie na samych tych zjawiskach w ich własnej specyfice lecz w ich wzajemnym oddziaływaniu. Na gruncie analizy ogromnego materiału literackiego, publicystycznego oraz epistolograficznego badacz przedstawia antynomie postaw i zachowań bohaterów utworów Czechowa w konfrontacji z wyzwaniem powodowanymi przez rodzący nowy typ społeczeństwa, opartego nie na rodowych więziach, lecz na stosunkach społeczeństwa kapitalistycznego. Badacz nie przedstawia przy tym bynajmniej Czechowa jako jednoznacznego zwolennika opcji patriarchalnej albo też modernizacyjnej. Dzieje tak dlatego, że w centrum jego uwagi znajduje się nie tyle Czechow społecznik i pozytywista ale Czechow wnikliwy analityk ludzkich postaw psychologicznych i duchowych. Czechow myśliciel i filozof, który zostaje zarazem w rozprawie przedstawiony w całej głębi swojej artystycznej prawdy oraz osobistego egzystencjalnego tragizmu.

Godne podkreślenia jest to że w prowadzonych analizach ów osobisty egzystencjalny tragizm pisarza nie zostaje przekreślony bynajmniej przez działalność Czechowa lekarza i społecznika z lat jego pobytu na Sachalinie, działalności w rzecz ofiar wielkiego głodu w Rosji tych lat. Jego utwory-reportaże z Sachalinu, miejsca zsyłek i katorgi, owej „rosyjskiej Australii”, które do końca 19 wieku było „synonimem więzienia”, opisy systemu penitencjarnego, cierpień więźniów, ich braku „zakorzenienia” w miejscu gdzie odbywali swoją karę, chorób, wypaczeń moralnych, a także wprost występku (prostyucji, alkoholizmu itd.) tworzących „czarną legendę” (s. 194) tego miejsca na Ziemi, a także z wielkiego „domu umarłych”, czyli, z Syberii zostały ukazane nie tylko jako publicystyczna sprawozdawczość z następstw kolonizacji, ale i głęboka egzystencjalna refleksja nad tajemnicą ludzkiego losu.

Czechow, ów zwolennik zachodniego racjonalizmu (s. 96), osoba religijnie indyferenta, ateista i pozytywista, którego wiarę w poznawczą moc nauki trudno było podzielać nawet jego współczesnym progresistom, został przedstawiony zarazem jako myśliciel stawiający pytania należące do odwiecznego repertuaru refleksji filozoficznej, w tym, fundamentalnego

pytania antropologii filozoficznej: „Kim jest człowiek?”. Można rzec, że, Czechow jako „mistrz szczegółu”, został w rozprawie ukazany zarazem jako „mistrz ogółu”, jako wnikliwy filozoficzny antropolog. Natomiast osławiona „apolityczność” Czechowa łączącego z jednej strony idee reformistyczne z jego egzystencjalizmem została pokazana z jednej strony jako demistyfikacja wielu imperialnych mitów w tym „mitu syberyjskiego” (s. 200) a z drugiej jako szczególny realizm. Realizm myśliciela któremu było równie obce rosyjskie rozczarowanie światem Zachodu jak i rosyjskie zachwyty nad świętością Imperium a także sakralizacją ludu (*народ*) postawami właściwymi choćby F. Dostojewskiemu.

W tym znaczeniu twórczość Czechowa badacz odczytuje jako szczególną apologię cywilizacyjnego wysiłku i obowiązku bliską postawie lorda Jima z powieści J. Conrada, wskazując że dla Czechowa praca, choć, posiada antynomiczny i alienacyjny charakter, stanowi zarazem jedyną rzeczywistą formę życia społecznego i osobowego. Badacz trafnie wskazuje przy tym, że w ocenie Czechowa, dalekiego tutaj od poglądów liberalnych, demokratycznych jak i ślepego imperializmu, kolonializm nie był wyłącznie cechą rosyjską, ale cechą cywilizacji jako takiej. Tezy tej dowodzi na szerokim materiale epistolograficznym, literackim oraz publicystycznym wykazując że ów piewca „świata zwykłych ludzi” (s. 240), bynajmniej nie absolutyzuje pracy, nie jest ślepy na jej antynomie lecz wskazuje jedynie na to że praca stanowi jedyny fundament humanizacji i cywilizacyjnego rozwoju człowieka.

Badacz głęboko i trafnie analizuje następstwa tworzenia się ustroju kapitalistycznego Rosji, w której religia prawosławna z brakiem pozytywnej etyki pracy powodowała rozmaite wypaczenia nie tylko ekonomicznej i finansowej natury (np. w kupieckiej Rosji nie prowadzono księgowości finansowej itd.), lecz, przede wszystkim etycznej i antropologicznej natury, przedstawia jasny oraz „ciemny obraz rosyjskiego kupiectwa” (s. 313). Na gruncie twórczości Czechowa przedstawia konfliktogenne konteksty tych przemian trafnie pokazując konstytuowanie się sfery kupieckiej i mieszczańskiej w kraju gdzie oficjalną religią było prawosławie, jako dziedziny religijnie i społecznie wykluczonej, negatywnie stygmatyzowanej, pozostającej ciągle w sferze nieufności i podejrzeń. Mowa tutaj o „micie starego obrzędu” (s. 330), który w rozprawie został poddany swoistej demistyfikacji. W tym znaczeniu za trafne należy uznać analizy porównujące znaczenie religijnej etyki staroobrzędowców w stanowieniu się warstwy kupieckiej oraz przemysłowej w Rosji

(szacunkowo na początku 20. wieku ku około 60% kupców oraz było staroobrzędowcami, s. 331) do religijnej etyki radykalnych sekt protestanckich opisywanych przez M. Webera. Cenne jest że swoje wywody badacz opiera o bogaty materiał empiryczny i statystyczny.

Prowadzona analiza pokazuje nie tylko negatywne skutki braku kapitalistycznego etosu pracy w Rosji (s. 324) ale i rozmaite wypaczenia osobowościowe jakie rodzi pokusa łatwego zysku (np. postać doktora Koroliowa z opowiadania *Zdarzenie z praktyki lekarskiej*) który zaprzeda się możliwości łatwego i nieuczciwego wzbogacenia kosztem innych zdradzając przy tym etos lekarza, którym był z wykształcenia - s. 323 - 324). Badacz trafnie wskazuje przy tym, że brak pozytywnej oceny bogacenia się, czyli podstawy kapitalistycznego systemu produkcji, był podstawową słabością rosyjskiej burżuazji. W kraju gdzie przedsiębiorczość i bogacenie się było uważane zarówno przez religijnych konserwatystów jak i progresistów oraz lewicową inteligencję nie za cnotę oraz wartość lecz za wadę, wręcz, występki, taka sytuacja w dużej mierze stanowiła zarzewie przyszłej rewolucji. Trafne jest konkluzja, że ideał pracy pojętej jako asceza który legł u podstaw zachodniego społeczeństwa mieszczańskiego oraz obywatelskiego (m.in. prace M. Webera), był ze względu na odrębność drogi cywilizacyjnej w Rosji niemożliwy ze wszystkimi jego następstwami tej sytuacji.

W konkluzji należy stwierdzić, że badacz spojrział na problem badawczy wielostronnie nie naganając swoich analiz i interpretacji do odgórnie przyjętej tezy. Przeciwnie, postawioną hipotezę badawczą poddał wielorakiej weryfikacji oraz falsyfikacji. Zweryfikował i rezultacie sfalsyfikował tezę, że, „praca to jeden z głównych bohaterów” Czechowa i „jeśli istnieje u Czechowa filozofia to jest to filozofia pracy jako świetlanej przyszłości” (*Wstęp*, s. 2; współczesny badacz rosyjski A. Iljiczewski). W *Podsumowaniu* choć na tak sformułowaną hipotezę badacz, jak pisze, „odpowiada negatywnie”, to przeprowadzona argumentacja oraz rezultat prowadzonych badań bynajmniej nie podważa sensowności podjętego zamierzenia badawczego. Siła tej rozprawy polega bowiem nie tylko nie podaniu pozytywnych odpowiedzi, lecz i na sile postawionych w niej pytań oraz podjętych problemów.

Pokazuje to że zadanie którego się podjął krakowski badacz ma niewątpliwie naturę problemu filozoficznego. W psychologii i filozofii problemu wstępną i niezwykle istotną fazą jest samo jego dostrzeżenie. Można znajdować się w sytuacji problemowej i problemu nie rozpoznawać, bądź też upatrywać problemu w tym, co problemem nie jest. Greckie słowo

problema oznacza: to, co ma się przed sobą, przeszkoda, pytanie. Problem wskazuje na jakieś istotne trudności i tym Autor wyszedł naprzeciw. W podjęciu tego zadania należy także upatrywać wartości przedstawionej rozprawy naukowej, której sens, jako naukowej właśnie, nie może jedynie polegać na potwierdzeniu przyjętych założeń, lecz i na ich weryfikacji a nawet falsyfikacji. Bez wątpienia takie postawienie sprawy wymusza sama twórczość Czechowa u którego, jak pisze Autor cytując rosyjskiego uczonego: „«odpowieź nie wyczerpuje pytania, a nawet zmusza go, by wybrzmiało z nowa siłą i przenikliwością»” (s. 339).

Czy wobec trud rozprawy należy ocenić jako daremny? Bynajmniej, bo jak pisał niemiecki filozof: „Praca nad pytaniami, na które nie ma ostatecznej odpowiedzi, bynajmniej nie jest daremna. Błędem jest mniemanie, że tylko »rozwiązania« posuwają wiedzę naprzód – nieunikniony błąd każdego początkującego i adepta” (N. Hartmann, *Myśl filozoficzna i jej historia. Systematyczna autoprezentacja*, tłum. J. Garewicz, Toruń 1994, s.79).

Do tych ostatnich Autor tej rozprawy na pewno nie należy.

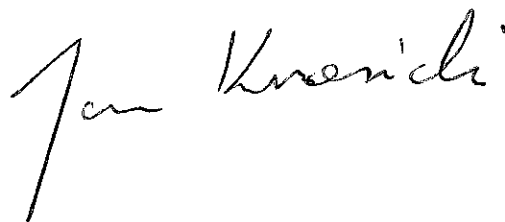
3. Ocena formalna

Rozprawa posiada zwartą logiczną strukturę. Język wypowiedzi jest jasny a przy tym precyzyjny. Nie mówiąc o innych walorach bezwzględna jej wartość stanowi przyjęcie za materiał źródłowy rosyjskojęzycznego pełnego 30. tomowego wydania dzieł Antoniego Czechowa. W takiej także wersji są one też cytowane w tekście. Walorem rozprawy jest także oparcie na źródłowej i szerokiej literaturze przedmiotu w językach polskim, rosyjskim, angielskim, niemieckim (w przekładach). Bibliografia oraz zapisy bibliograficzne zostały sporządzone wręcz wzorowo. Zastosowana metodologia, czyli metody hermeneutyczne jest adekwatna do przedmiotu badań. Prowadzone analizy są wyczerpujące, rozumowania spójne, konkluzywne. W trakcie lektury powstaje czasem wrażenie powtórzeń i skrótów myślowych, lecz nie zmienia to przedstawionej pozytywnej oceny formalnej.

4. Ocena końcowa

Rozprawę oceniam bardzo pozytywnie. Nie jest to zwykła praca na stopień naukowy, lecz, rozprawa której Autor nie stroni od trudnych pytań i złożonych problemów i poszukuje na nie własnych nieprostych odpowiedzi. Postawiona w pracy teza o problematyczności pojęcia filozofii pracy w twórczości Czechowa wydaje się dowiedziona. Jako taka rozprawa wnosi istotny wkład w obrębie podjętej problematyki badawczej. Jest to praca o literaturze, ale, co zasługuje na wyróżnienie i podkreślenie, w pełnym znaczeniu tego słowa, zarazem ambitna próba rozprawy filozoficznej.

Przedstawiona do oceny praca doktorska spełnia wymagania „Ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki”. Wnoszę o jej dopuszczenie do dalszych stadiów przewodu doktorskiego.

Handwritten signature of Jan Krenicki in black ink, written in a cursive style.